

## Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

## Դ Ի Տ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Յ. Ա. Բ. ՕՐԲԵԼԻՈՅ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԱՆ «ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ», ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅՑՈՒՄ ԹԻՖԼԻՍԻ ԶՈՒՄ 1871 ԱՄԻ:

Այս զրքուկը ունի այսպիսի մակագրութիւն. «Պատաստեոր եկեղեցական պատմութեան, համառօտագրեալ ի մատենագրաց նախնեաց մերոց,»:

Ընդ հակառակը չէ քաղել մեր նախնի մատենագիրներէն հարկաւոր տեղեկութիւնքը, այլ հետեւել է Հայ Աթոռի պատմագրաց, այսինքն Չամչեանին և Վաթրճեանին. որով տուել է պատմութեանն սխալ ընթացք, ինչպէս կապացուցուի մեր զխտորութեան մէջ:

Օկեղեցման տակը ծանօթութիւն կայ. «Այլ իմ այլ ևս տպագրութիւն եկեղեցական պատմութեան յամին 1856, բայց կարի համառօտ,»:

Այս կարի համառօտը նա չէ զրել, այլ Սալլանթեան Արքեպիսկոպոսը, որ «բնական պատմութեան եկեղեցաց հին և նոր օրինակն ամենահամառօտ զրքուկի վերջը եր. 84—104 կցած է և Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ, որ տպագրեալ է ի Մոսկուայ յամին 1832, և նա փոխել է աշխարհաբար:

Օկեղեցման զրաբար շարադրութիւնը բոլորովն նման է Վեր. Ա. Վաղանի ոճին:

Այն պատմութեան աշխարհաբար լեզուի վրայ չեմք կամենում խօսիլ, որ բանը չերկարուի. նա չունի կանոնաւոր դարձուած բանից, և ոչ կապ. նա երբեք չէ հետեւել այժմեան դպրոցական լեզուին,

որպէս Բլեյն (փոխանակ ձգեցին), Կոյսա, (Լցուաւ), Կոյսա (որք), Բեյն (բերէ), Կոյն (տիրէ), Կոյն (զանէ կամ գտանէ), Կոյն (ուսուցանում), Կոյն (կարծիքը, հնարները), Կոյն (որ) ևլն, ևլն. Կորա հայցականը առ հասարակ նման է սեռականին, իսկ բացառականը վերջանում է իյ, և տեղանդ բուն հայցականն է դնում զ նախդիրով, և երբեմն ուղղականը, որպէս եր. 82, Հայոց, Այս և Այս-անք Կոյն. առաջին երկուքը սեռական հօլով են և երրորդը ուղղական, նոյնպէս բացառականը դնում է բուն վերջաւորութեամբ է. զօ. եր. 109 և 129, Կոյն, Կոյն, Կոյն, Կոյն, զորս թողնում եմ լեզուագէտ կարգացողներուն, մէք սկսինք այժմ մէք նկատողութիւնքը: Սակայն այս ևս յայտնում եմ, որ եթէ մանրամասնաբար գրել էի սխալները, նոյնաչափ գիրք կը լինէր, և մեր ժամանակին աւելորդ ծախս. այլ երեւելքը միայն զրեցի, որ ուսանողները և կարգացողները հասկանան սխալը, և ճշմարտութեան աշակերտ լինին:

Եր. 2. տող 24: «Առաքեալք ընտրեցին եօթն բարեպաշտ մարդիկ, ձեռնադրեցին նորանց Սարկաւազ և կարգեցին ըստ պարաւոր սուրբ սեղանին . . . և տպա միանգամայն յանձնեցին նոցա հասարակաց սեղանի սպասաւորութիւնը,» ևլն: Եր. 22, տող, 10: «Կային նմանապէս կանայք, որք Սարկաւազուհիք էին կոչուում, և որոց ընտրութիւնը նոյնպէս ձեռք դնելով և աղօթքով էր լինում,»:

Այս բանը հակառակ է սուրբ զրքին, ուր Վործք Առաք. զԼ. Գ. 1—6, պատ-



մուսկ, թէ, 12 Առաքեալք տեսներով՝ որ սեղանին ծառայելը արդելք է լինում քարոզութեան, առաջարկեցին հաւատացեալոց ընտրել իրանց մէջէն եօթն մարդիկ շնորհաւոր սրբով և իմաստութեամբ լին, որ կանգնեցնեն սեղանի ծառայութեան վրայ. և նոքա ընտրեցին զՍտեփանոս և լին, և Առաքեալք ազօթք արին ու զրին նոցա վերայ ձեռք: Ուրեմն Առաքեալք չէին ընտրողներ, այլ հաւատացեալք, և նախ հասարակաց սեղանին էին ծառայում, ապա կարգեցին և սուրբ սեղանին ծառայելու: Իսկ կանայք, որք Սարգիստիոնէն լինին կոչուած, չկայ Պործք Առաքելոցի մէջ, այլ Պօղոսի թղթերում, Հռոմ. Ժ. Գ. 1, և ուրիշ տեղերում մի քանի կանանցը անուանումէ: Եկեղեցւոյ սպասաւորներ, բայց չկայ նոցա համար ոչ մի տեղ գրուած, թէ ձեռնադրութեամբ լինին նոքա ստացած այն պաշտօնը, այսպիսի կանայք Հայաստանեայց Եկեղեցին ունի աւանդութեամբ, որք կոչուածն թիֆլիզու բարբառով ապաշխարող, սոցա գործն է (որպէս առաքելական դարում) աւելել եկեղեցին, պահել հիւանդները, պատանել կին մեռելը, մերկացնել մկրտութեան ժամանակ հասակաւոր կանայքը, և եկեղեցւոյ ոլորմունք թիւնը տանել այրի և աղքատ կանանց համար:

Եւր. 7. Պետրոս առաքեալի կտաւէ տնօրէն տեսիլքը և Սուրբ Երեմիայի պատի դարձի պատմութիւնը յետ ու առաջ է գրած, տես և համեմատիր Պործք Առաք. զԼ. Ժ:

Նոյն եր. «Թաղէոս նոցա համար մէկ բարեպաշտ մարդ Օւքարիա անուանով՝ Եպիսկոպոս ձեռնադրեց,»:

Լաւ էր, եթէ տեսէր, իւր աշակերտ Օւքարիայն, ինչպէս գրում, առանց թուահամար երեսի վրայ — — —:

Եւր. 14. տող 13. «Պօղոս . . . իւր բանտարկութեան ժամանակ Հռոմում . . . զրեց հեռեւեալ թուղթերը, որոնք էին առ եկեղեցին Հռոմայեցւոց, Աորնթացւոց, Վաղատացւոց, Եփեսացւոց, Փիլիպպեցւոց, Ադուսացւոց, Թեսաղոնիկեցւոց, և երկու թուղթ առ . . . Տիմոթէոս, առ Տիտոս, առ Փիլիմոն և առ Երրայեցիս,»:

Եւս սխալ է, զի Պօղոս բանտի մէջ եղած ժամանակ թէպէտ գրել է թղթեր, բայց ոչ բոլորը, այլ զանազան ժամանակ և զանազան տեղերում, զորօրինակ, Հռոմայեցւոց վրայ գրել է Աորնթացւոց վրայ՝ Եփեսոսէն (1 Աորն. Ժ. Գ. 8): Իսկ երկրորդ թուղթը Մակեդոնիա քաղաքէն՝ առաջին թղթի յաջորդ տարին (2 Աորն. զԼ. Թ.): Թեսաղոնիկեցւոց վրայ Եթենքէն, Տիմոթէոսի առաջին թուղթը՝ Լաուդիկիայէն, Տիտոսի վրայ՝ Մակեդոնիայի Նիկոպոլիսէն, և մնացածները Հռոմէն է գրել:

Եւր. 15, տող 5: «Պետրոս առաքեալը Պանտացւոց, Ապադոքիացւոց և Բիթանացւոց կողմերը քարոզելուց, և Ենաթիւքայ աթոռը հաստատելուց յետոյ, 46 թուին եկել էր Հռոմ, ուր Ներոնի հալածանաց ժամանակ բռնուեցաւ, ինչպէս որ նոյն քաղաքում բռնուած էր սուրբ Պօղոս, և երկուքն միասին խորը բանտի մէջ ինն ամիս մնացին, և լին,»:

Լաւ էր, եթէ ուշադրութիւն դարձնուէր Պործք Առաքելոցի և Պօղոսի թղթի Վաղատացւոց վրայ, և նոյն իսկ Պետրոսի Աթոքիկայի թղթի վրայ և Խորե-



նացւոյ պատմութեան վրայ, և չէր զըրուել Սաթուրիկաց համաձայն վերելիքանը, որ ստուռմէ հետեւեալ փաստերով:

1, Գործք Առաքելոց զԼ. Ժ. Ե. 19—27, պատմումէ, թէ Արարացի մարդիկ նախապէս հիմնեցին Ենտիոքում Քրիստոսի Լիկեցին, ապա Առաքեալք ըսելով այս, ուղարկեցին զԲառնարաս, որ աւելցրեց հաւատացեալոց թիւը, և յետոյ Բառնարաս զնաց Տարսոն և իւր հետ տարաւ զՊօղոս Ենտիոք (44 թ), որք առաւել բազմացրին քրիստոնէից թիւը, և առաջինը ընկալան քրիստոնէայ անունը: Պօղոս և Բառնարաս 52 կամ 54 թուին կրկին եկան Ենտիոք, և նորահաւատ շրջից և հեթանոսաց մէջ ընկած հակառակութեան պատճառաւ զնացին Երուսաղէմ վէճը յայտնելու Առաքելոց: Եյս միջոցը՝ որ է տաւրն տարի՝ Պետրոս չէ եղած այն տեղ, ուրեմն Ենտիոքայ աթոռը հաստատեցին Բառնարաս և Պօղոս ըստ ստոյգ պատմութեան Ղուկասու, և ոչ Պետրոս ըստ անհիմն պատմութեան պապադաւան Պաթրիարքանի և միւս կաթօլիկաց: Որովհետեւ Ենտիոքայ եկեղեցին հաստատելուց յետոյ 14 տարի անցնելով Պօղոս զնուամէ կրկին Երուսաղէմ, ուր գտանումէ զՊետրոս, և սորամէն յետոյ Պետրոս զնուամէ Ենտիոք, ուր լինումէ և Պօղոս (Գաղ. Բ. 11):

2, Պօղոս 44 թ. լինումէ Բառնարասի հետ Ենտիոքում, իսկ 45 և 46 թ. երկուքն ի միասին սկսումեն առաջին ճանապարհորդութիւնը դէպ ի Սելեկիա, Արարոս, Պամփիլիա, Պիսիդիա, Ենտիոք, Իկոնիա, Լիկացոնիա, Դերբէ, և 8 կամ 10 տարի ճանապարհորդութենէն յետոյ դարձան Ետաղիոյ վրայով Ենտիոք:

ուրեմն Պօղոս 46 թ. շոտմում չէր, նոյնպէս և Պետրոս:

3, Ներոնը 57 թ. նստաւ կայսր, իսկ 46 թ. էր Ադոլփոս, որի ժամանակ չկար հալածանք, և սկսաւ 65 թ. Ներոնի ժամանակ առաջին հալածանքը, ուրեմն ոչ Պօղոս էր բռնուած և ոչ Պետրոս 46 թ. իսկ եր. 14, նորա (Պօղոսի) կապանքով շոտմ գնալը զնուամէ 62 թ:

4, Խորենացին գրումէ, որ Պետրոս քարոզելէ Պարսկաստանում և Եսորեստանում, առաջ բերելով Երգարի թուղթը Պարսից Երտաշէս թագաւորի վրայ և Ներսէհ Եսորեստանեայց թագաւորի վրայ, որք Երգարէն խնդրումէին ուղարկել սուրբ Թադէոս, և նա պատասխանումէ, թէ նորա գլխաւոր ընկերներէն մէկը Սիմոն անուն Պարսից կոչմն է, գտէք զնա (Խոր. գիրք Բ. զԼ. 1, 9): Եյս հաստատումէ և Սիմոն Պետրոս կաթօլիկեայց թղթի մէջ. «Ողջոյն տայ ձեզ՝ որ ի Բաբելոն ընտրելակից եկեղեցին է», (երե. 13):

5, Նորա մահուան համար շոտմում չկայ ստոյգ բան, զի Եւսեբիոս եկեղեցական պատմիչ՝ գիրք Բ. զԼ. 27, գիրք Գ. զԼ. 1՝ գրումէ, «Եւանդութիւն է, թէ Պետրոս շոտմում խաչեցաւ: Թէ՛ իւր կեանքի վերջին օրերումն է եկել շոտմ»,:

Եր. 15. «Սուրբ Յովհաննէս Եւեւարանիչ մնաց Փոքր Եսիա և հիմնեց Եփեսոսի եկեղեցին»,:

Եփեսոսի եկեղեցին նա չհիմնեց, այլ Պօղոս առաքեալ, ուր երկու տարի քարոզեց (Գործ. Ժ. Թ. 1—10), և Մակեդոնիա զնալու ժամանակ կարգեց զՏիմոթէոս այժմ քաղաքի եպիսկոպոս Տիմ. Ե. 3: Եւսեբ. գիրք Գ. զԼ. 4): Իսկ Յով-



Հաննէս զնաց Լւիսեսոս Տիրամօր մահուան յետոյ, ուր առաւել բազմացրեց հաւատացեալքը:

Եւր. 16. Բարդուղիմէոսի համար գրումէ թէ՝ «Մորթեղերձ արին Եղուանքում», և ապա եւր. 17. թէ՝ «Սանատրուկ հրամայեց մորթը հանել և խաշել Եղբակայ կողմերում», :

Եյս զանազանութեանց միջոցի տողերն են 15, զոր չէ նկատել. զի նախ զնումէ սուրբ Բարդուղիմէոսի նահատակութիւնը Եղուանքում, և յետոյ Եղբակայ կողմերում: Եղբակն է Անայ ծովի արեւելեան ափը, ուր և նահատակեցաւ սուրբ Առաքեալն, և է Տաճկաց իշխանութեան ներքոյ. իսկ Եղուանքն է Կասպից ծովի ափը Ռուսաց տէրութեան ներքոյ:

Եւր. 21, տող. 18. «Առաջ քան եկեղեցւոյ պաշտօնեայ ձեռնադրելը պահէ պահել և աղօթք անել էին տալիս նորանց», (այսինքն ձեռնադրելեաց): Թէ «Առաքեալք ուշադրութեամբ միայննոցա էին ընտրում», որք յԱստուծոյ կոչուած էին ի քահանայական աստիճան», :

Եյս բանքն մասամբ հակառակ են սուրբ գրքին. 1, Գործք Առաք. Օ. 6, Գ. 22. երևումէ որ Առաքեալք ինքեանք առաջ պահէ էին պահում և աղօթելով ձեռնադրումէին. 2, ընտրութիւնն հոգեւոր անդամոց սովորական էր եկեղեցւոյ համաձայն ընտրութիւնն (Գոր. առ. Ե. 23—26: Օ. 3. 5: Տիտ. Ե. 5): Եյս տեսակ ընտրութիւնն ևս կանոնով հաստատուած է: Իսկ ընտրութիւնն աստուածային յայտնութեամբ շատ սակաւ է, որպէս Պօղոսի և մեր 1, ուսումնորիչ Գրիգորի ընտրութիւնն:

Եւր. 21, տող 28. «Կիւրակի օրերը հաւատացեալք հաւաքուումէին մի հասարակ մարդոյ տունը, ուր պէտք է ամենքն ևս գտնուէին, առաջ կարդումէին սուրբ գիրքը, և ապա առաքեալք . . . խրատումէին և սովորացնում ժողովրդեան», :

Եյս բանքն ևս հակառակ են սուրբ գրքի պատմութեան. զի նա մեզ ուսուցանումէ, որ առաքելական (առաջին) դարը աստուածպաշտութիւնը կատարում էր միշտ երեկոյին, իմա՝ Պատարագը, որպէս ազատ ժամանակ հալածանքէն և բռնութիւնէն, և լինումէր ամենայն օր Պատարագ, ուստի և հաւատացեալք միշտ ներկայ էին աստուածպաշտութեան, ինչպէս Գործք Առաքելոց պատմութիւնը զԵւր. 46, գրումէ: «Հանապազօր (ամեն օր) կանխեալ միաբանութեամբ ի տաճարն, և ատնին բեկանէին զհացն», : Եւ որ գրումէ նոր պատմաբանը, թէ հասարակաց հասարակէն մի հասարակ մարդոյ տուն, կամ ամենումէ ցուցանել՝ թէ իշխաններու կամ հարուստներու տներու մէջ չէր լինում այդպիսի ժողով. ուստի խորհուրդ կուտանք նրան, որ կարգայ սուրբ գիրքը և ուսանի, թէ աստուածպաշտութեան տեղերը որոշուած էին. Երուսաղէմում էր սովորաբար վերնատունը, ուր կատարեց Վրիստոս խորհրդական ընթրիքը, և ուր առաքեալք ընկալան Հոգին սուրբ: Իսկ Երուսաղէմէն դուրս նոյնպէս որոշուած էին, և ոչ թէ ուր որ կպատահէր Պօղոս առաքեալ այն որոշուած տեղերը կոչումէ եկեղեցի (1 Կորնթ. Ժ. Ե. 18, 22): Իսկ Գործք Առաքելոցը Տաճար:

Եւր.— — «Տուբիա, սա էր ինչպէս կարծւումէ, Տովրիթայ և նորա Տուբիա



որդւոյ ազգից, որ Եկեղեցին թողաւ, եկաւ  
բնակեցաւ Եդեսիա քաղաքում, :

Այս տեղ կարծիքականին է հետեւում,  
և ոչ պատմութեան, զի ինչ հարկաւոր է  
ասել ինչպէս Կարթագեն, երբ Խորենացին  
գրումէ, որ Տուրիա Եդեսացին էր Բագ-  
րատունի ազգէն (զիրք Բ. գլ. 19)։ Իսկ  
Տուրիայի ազգի տեղգութեան համար ոչ-  
ինչ յիշատակութիւն չկայ սուրբ գրքի  
մէջ։ Աւ միթէ ում անունը Տուրիա լինի,  
Տուրիայի՞ ազգէն է։

Եր. 33. «Մկրտութեան խորհուրդը և  
այլ բարեկարգութիւնք, :

Ի՞նչ բարեկարգութիւնք են, ոչինչ չէ  
պատմում։ այլ միայն մի քանի խօսք մկր-  
տութեան և ապաշխարութեան վրայ, և  
ինչպէս վերնագրէն երևումէ՝ Հ. Օրբելին  
մկրտութիւնը ընդունումէ խորհուրդ, իսկ  
ապաշխարութիւնը բարեկարգութիւն։

Եր. 39 և 40. Պատմելով Հայաստա-  
նի երկրորդ լուսաւորութիւնը սուրբ Պ-ը-  
րիգոր Լուսաւորչի ձեռով՝ վերջումը մի  
նորալուր բան է գրում։ «Այս վերապի-  
մէջ իբրեւ Հոգւոյն սրբոյ դպրոցում վարժ-  
ւեցաւ նա աւետարանական քարոզու-  
թեան մէջ և պատրաստեցաւ Հայոց ազ-  
գի Լուսաւորիչ, :

Վերապր շինումէ Հոգւոյն սրբոյ դպրոց,  
ուր Լուսաւորիչ վարժուումէ աւետարանա-  
կան քարոզչութեան մէջ։ Արեւի թէ սուրբ լու-  
սաւորիչը ոչ թէ Աւետարայում ուսաւ, այլ  
վերապի մէջ առաւ աստուածաբանական  
ուսումը, և այն տեղ է պատրաստում զին-  
քը Հայոց ազգի Լուսաւորիչ լինելու, և  
յառաջագոյն չէր նախասահմանուած Մա-  
տուծոյ այդ առաքելական պաշտօնին։ Ու-  
րեմն երբ որ վերապր Հոգւոյն սրբոյ դպրոց

ընդ էր, արդեօք առաջին ընկնողներն ևս  
նորա մէջ վարժուեցան աւետարանական  
քարոզութեան մէջ։

Եր. 41. Հռիփսիմեանց պատմութիւնն  
է գրում, թէ «Հասան Բղնունեաց գա-  
ւառը և զնացին բնակեցան Վաղարշա-  
պատ քաղաքի մօտ մի հնձանայարկի մէջ, :

Պատմաբանը ինչպէս երևումէ, Վա-  
ղարշապատը շինումէ Բղնունեաց գաւա-  
ռի քաղաք. զի թէ տեղեակ լինէր Հայաս-  
տանի աշխարհագրական դրից, կտեսնէր՝  
որ Վաղարշապատն է մայրաքաղաք Երա-  
րատեան աշխարհի, և աթոռանիստ թա-  
գաւորութեան. նոյնպէս սխալ է և պատ-  
մութիւնս, զի սուրբ Հռիփսիմեանք Հասան  
Տոսպ գաւառը Վասպուրական նահանգի,  
որ է Վանայ ծովի արևելեան կողմը, և բը-  
նակեցան Վարազայ լեռան վերայ, մօտ  
Վան քաղաքի. իսկ Բղնունեաց գաւառը  
ընկնումէ նոյն ծովի արևմուտ։ Պատմաբա-  
նը չգիտեմ՝ թէ ի՞նչ մաքով չէ յիշում  
Հռիփսիմէի ունեցած Աննայ Փայտի մասը,  
զոր գաղեցին այն սարումը, և որ յետոյ  
յայտնուեցաւ, և մեր Արեւելիցին տօնումէ  
Վարազայի աշխարհի տօնումը։

Եր. 43. «Պաւլիկեանց մոլորութիւնը  
... երկարատե չէր, :

Ընդհակառակը երկարատե էր, ինչպէս  
պատմութեան ընթացքը ցուցանում է.  
զի Պաւլիկեան աղանդը տեւեց մինչև 840  
թ. որի շառաւիղէն ծագեցաւ թոնդրա-  
կեցւոց աղանդը։

Եր. 50. Հռիփսիմեանց նշխարներու  
թաղման համար, և սուրբ Լքմիածնայ  
հիմնարկութեան համար, Հ. Օրբելին  
պատմում է մի օտարոտի բան, որոց (կու-  
սանայ) մարմինները . . . ժողովեց տարաւ



այն հնձանը, ուր նորանց բնակութեան տեղն էր և թաղեց այն տեղ: Սուրբն Պօղոսը սուրբ Առաքելացի հանգստարանի վրայ վախճանեց օր մնաց, և քարոզումը . . . : Թագաւորը և իշխանները բոլոր ժողովրդոց հետ միասին շինեցին երեք վկայարան, և որոց մէջ ամփոփեցին նոցա գերեզմանները: Արանից յետոյ սուրբ Պօղոսը Աստուածային յայտնութեամբ մի տեղ պատեց որսով, ուր նա ինքն տեսաւ Միածին որդին յերկնից իջեալ, :

Պատմաբանը դեռ առաջ թաղումէ սրբոց մարմինները հնձանում, ապա շինումէ վկայարաններ, որոց մէջ ամփոփումէ նոցա գերեզմանները. բայց գերեզման բառը երբէք չէ նշանակում մարմինը մեռածի, այլ փորած փոսը, որ և մեռելի մարմնոյ պարունակողը իւր մէջ, ուրեմն կերելի թէ գերեզմանը քառակուսի կտրել են, ու վերցրել տարել, ամփոփել են վկայարաններում մէջ, հուսկ յետոյ Առաքելութիւն աստուածային յայտնութեամբ պատումէ որսով մի տեղ, ուր տեսաւ Միածին Որդին երկնից իջած: Այս ամենայն հակառակ են ստոյգ պատմութեան Ագաթանգեղոսի, զի սուրբ Առաքելութիւն չէ թաղեց կուսանաց նշխարները հնձանում, այլ իւրաքանչիւրինը պատանեց իւրաքանչիւրի պատառոտէն շորերով, ու ժողովեց հնձանի մէջ, և 66 օր քարոզեց նոցա, ապա առաջարկեց բազմութեանը շինել նոցա համար վկայարաններ, և այն գիշերը տեսիլք տեսաւ, որ Որդին Միածին ոսկէ ուռը ձեռին իջաւ երկնքէն և այնպէս սաստիկ խփեց քաղաքամիջին, որ թնդաց անդունդքը, և Մայր Ակեղեցւոյ շինութեան ձեռքսեղէն կանգնեցաւ, նոյնպէս և կուսա-

նաց նահատակութեան երեք տեղերու վերայ իջաւ լոյս խորանաձև: Ապա շինեց նոցա վկայարանները, ուր ամփոփեց սուրբ նշխարները, իսկ Հովսիսմէի մասանց արկղը կնքեց իւր մատանիքով: Յետոյ Միածնի Իջման տեղը պատեց որսով և ին:

Եւ. 56, տող 20 և 25: Արիոսի պատմութիւնն է գրում, թէ “Սորա կամակիցների մէջ համբաււորներն էին երկու Աւսերիոսները, մինը՝ Արիոսիոսի եպիսկոպոսը, միւսը Աղէքսանդրիոյ: . . . Եւ երբ որ Արիոս աքսորւեցաւ Աղէքսանդրիա, :

Շատ սխալ է այս, զի միւս Աւսերիոսն, ոչ թէ Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոս էր, այլ Պաղեստինոյ Աեսարիայի, որ է Ակեղեցական պատմութեան գրողն, իսկ Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոսն էր սուրբն Աղէքսանդր: . . . Եւ Արիոս ոչ թէ աքսորեցաւ Աղէքսանդրիա, այլ Աղէքսանդրիայէն Պաղեստինա և ին:

Եւ. 57, տող 1 և 3. “Առաքանդիանոս . . . նամակ գրեց Արիոսին և Աղէքսանդր հայրապետին հրամայելով նոցա զսպել լեզուն և այնպիսի մոլորութիւններ ժողովրդոց մէջ չտարածել:

Փառք ու պատիւ նոր պատմաբանին, որ ուղղափառութեան պաշտպան և ախոյեան, զԱրիոսն երկու անգամ նզովող մասնաւոր ժողովներով այն է սուրբ Աղէքսանդր Հայրապետը՝ Արիկիոյ տիեզերական ժողովոյ նախագահը ևս աղանդաւոր շինեց որպէս զԱրիոս, որին Առաքանդիանոս գրումէ զսպել լեզուն, և այսպիսի մոլորութիւններ չտարածել ժողովրդոց մէջ:

Եւ. 57, տող 12. “Սուրբ Պօղոսը լուսաւորեց . . . ինչ ինչ պատճառաւ չկամեցաւ գնալ, :



Բան թէ զրումէ մուծը ինչ ինչ պար-  
հաւան, թող զրէր յայտնի, թէ “Աս  
չգնաց, որ առաւել պատիւ չտանայ խոս-  
տովանողական անուան համար, (Խորեն,  
զիրք Բ. զԼ. 210), որ աւելի պատիւ էր  
և փառք:

Եր. 65, Գանիէլ ծերունի քահանա-  
յի համար կը զրէ, թէ “Յուսիկի տեղ  
ընտրեցաւ կաթողիկոս, . . . թէ “սո-  
րան շատերը կաթողիկոսի կարգը չեն զը-  
ձում, որովհետեւ երկար չտեսց իշխանու-  
թիւնը, :

Գանիէլի կաթողիկոս լինելու համար  
ոչ ոք զրող չկայ, մանաւանդ Խորենացին,  
այլ Յուսիկէն յետոյ ամենքը դնումեն  
զՓառնեւսէ:

Եր. 66, Մեծին Ներսիսի գործերը  
համառօտ պատմելով, կասէ “Սորա սքան-  
չելի գործքերը տեսնելով թագաւորը և  
բոլոր իշխանները, միաբան հաւանու-  
թեամբ եպիսկոպոսաց, պիւսիկէն նորան  
պատրիարքութեան իշխանութիւն վա-  
րել, :

Ոչ ոք չէ ստիպել զսուրբ Ներսէս  
Պատրիարքութեան իշխանութիւն վարել,  
և ստիպելու հարկաւորութիւն ևս չկար,  
որովհետեւ նա վարումէր այն իշխանու-  
թիւնը, որպէս նորանախնիքը. միայն Պատ-  
րիարք տիտղոսը դեռ չկար, ուստի Արշակ  
թագաւորը, նախարարները և եպիսկոպոս-  
ները տեսնելով նորա արդիւնաւոր վաս-  
տակները, ժողով գումարեցին ի Աղար-  
շապատ 366 թ. և տունն նրան պարբերա-  
տիտղոսը, ու վճռեցին, որ Հայոց պատ-  
րիարքը ձեռնադրուի իւր եպիսկոպոսնե-  
րէն և այլ ևս չգնայ Արսարիա ձեռնադ-  
րութեան համար: Իսկ եր. 69, տող 16,

կասէ “Վասնորոյ մեծ հանդէսով կարգե-  
ցին Ներսէսին Հայոց եպիսկոպոսապետ,  
որ այնուհետեւ աւելի փառաւորագոյն վա-  
րի Հայաստանեայց Արքեպիսկոպոս  
լական աթոռը, :

Չարմանալի ընդդիմախօսութիւն, վե-  
րէր զրեց, թէ պիւսիկէն նորան (Ներսէսին)  
պարբերա-թեան իշխանութիւն վարել, և  
այս թէ կարգեցին եպիսկոպոսապետ: Հ.  
Օրբելին այս տեղ չէ որոշում Պատրիարք  
և Ապիսկոպոսապետ բառերը, զի պարբե-  
րը նշանակէ հայր, իսկ պարբերա-  
պետ, ուրեմն հայրապետ, և եպիսկոպոս յունարէնէն կը  
թարգմանուի հայերէն պետ, ուրեմն  
պետապետ կամ Գլխ-ի պետ-ընդ-ը, և այս  
այն բառն է, որ մեք յունարէն եմք գործ  
ածում Արքեպիսկոպոս, կամ ըստ Յու-  
նաց Արխիեպիսկոպոս: Բայց մի թէ մինչև  
սուրբ Ներսէս Հայր չունէին եպիսկո-  
պոսապետ, որ 366 թ. ազգային ժողովով  
են կարգում նրան Ապիսկոպոսապետ: Մի-  
թէ չէ կարգացել սուրբ Վրթանէսի (որ  
Ներսէսի պապու հայրն էր) նամակը Աոս-  
տանդ Այսսեր վրայ, զոր բաւական յառաջ  
է բերում Խորենացին (զիրք Գ. զԼ. 1):  
Արքեպիսկոպոսապետ Վրթա-  
նէս և որք ընդ նոյն եպիսկոպոսապետ: Բայց  
մէկ զարմանք ևս այս է, թէ Հ. Օրբելին  
ընչո՞ւ չէ ասում ուղղակի թէ այն ժողովը  
տուաւ մեծն Ներսիսին Պարբերա-  
տիտղոսը, ինչպէս Յովհաննէս պատմաբան Ա-  
թողիկոսը զրումէ առնելով կաթողիկո-  
սարանի դիւանի հին թղթերէն, ուր կա-  
յին Տրդատի և այլոց պարգեազրերը, և  
ժողովներու բուն ձեռնագրերը, քան թէ  
հին տիտղոսն է առաջ բերում Ապիսկոպո-  
սապետ. կերևի թէ նա մեծին Ներսիսի



յաջորդները ընդունուումէ լոկ Արքեպիսկոպոս կամ Ապիսկոպոսապետ:

Եր. 70, «Վրիստոնէից Աստուածպաշտութիւնը և սովորութիւնները չորրորդ դարում,»:

Թէպէտ չորրորդ դարում պատմումէ և Հռոմայ Ակեղեցւոյնը, բայց աստուածպաշտութիւնը և ին դրումէ Հայոց Ակեղեցւոյ պատմութեան վերջը. ի հարկէ, քրիստոնէից աստուածպաշտութիւնը և ին, ընդհանուրին է վերաբերում, բայց մեր Ակեղեցւոյն վերաբերեալ բան չկայ, և Մկրտութիւնը՝ մեր ազգը նորա դրածի պէս չէ ունեցել: Օգտակի տօնին և Պենտեկոստէին՝ կամ Յինանց օրերին և այս ևս արեւելեան և արեւմտեան Ակեղեցեաց մէջ ընդհանրական էր, այլ մի քանի կայսերաց, և ոմանց երեւելի իշխանաց: Աւա կարգա՝ պատմութիւնը և տեսակը չվերաբերէ ընդհանուրին:

Եր. 71, Պատմելով Վրաց հաւատարմը Վրիստոսին, ապա նոցա Մկրտութեան վրայ է խօսում այսպէս: «Եւ ի ժամանակը՝ Առնէ խնդին տեղեկութիւն է տալիս Պրիզոր Առնաւորչին և կարգադրութիւն է խնդրում այս մասին, բայց նա որովհետեւ զեռ ևս չէր ձեռնադրած, կարող չէր հովիւներ ուղարկել նոցա, ուստի Վրաց թագաւորը շտապով խնդրեց Արտանդիանոս Այսեբէն և նա ուղարկեց եպիսկոպոսունք և եկեղեցական պաշտօնեայք աւետարանը քարոզելու և մատակարարելու նոցա եկեղեցւոյ խորհուրդները,»:

Հ. Օրբելին՝ այս տեղ ևս սխալումէ պատմադրութեան մէջ: Աւստի դենք մեր պատմաբանական քննութիւնը, վճռելու համար:

Ներունի պատմաբան Խորենացին Վիրք Բ. զԼ. Զ.Օ. Վրաց մկրտութեան համար այսպէս է գրում: «Իսկ երանելոյն Առնէի խնդրեալ արս հաւատարիմն, յղեաց առ սուրբն Պրիզոր, եթէ զինչ հրամայեցէ նմա զործել այնուհետեւ, քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք դքարոզութիւն աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զկուռնն, որպէս ինքն արար, և կանգնել զպատուական նշանն Խաչին մինչև ցօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա,»:

Հ. Մկրտիչ վարդապետն Աղեբեան հաստատումէ այս բանը Արք. Լաւր. Կոնյեալ գրքում հատ. Պ. Եր. 134, ցուցանելով Վրաց դառնալը մի և նոյն ժամանակում, երբոր եղաւ Հայոցը. «Եւ զի ի նմին ժամանակի հասեալ էր լուր ի Վիրքս վասն ելից սրբոյն Պրիզորի ի վերապէ, և դարձ աշխարհին Հայոց յԱստուածդիտութիւն, վասնորոյ խնդրեաց որբուհին Առնէ արս ի թագաւորէն Միհրանայ, և յղեաց ի Հայաստան առ սուրբն Պրիզոր տալ առաջնորդ զօր Վրաց, և կամ հրամայել զինչ պարտ իցէ նմա զործել այնուհետեւ, զի յօժարութեամբ ընկալան ասէ Վիրք դքարոզութիւն Աւետարանին: Եւ նա քանզի չէ էր առեալ զկարգ քահանայական և զաստիճան եպիսկոպոսութեան, հրամայեաց առ ժամն ըդկուռնն կործանել, և կանգնել զխաչն տէրունական՝ ըստ օրինակին զոր արարեալ էր ինքն ի Հայաստան մինչև տացէ Աստուած հովիւս և առաջնորդս,»:

Եւս պատմութիւնքը ցուցանումն որ Հայոց և Վրաց դարձը եղել է 301 թ. և զեռ սուրբն Պրիզոր չէր ձեռնադր-



ւած: Եպա նոյն պատմիչ եր. 137, կգրէ՝  
 «Յետ այսորիկ իրրե լու եղև Վրաց աշխարհին մկրտութիւնն Տրդատայ և պայծառութիւն քրիստոնէութեան ի Հայս, որպէս ի Յոյնս յետ դարձին Աոստանդիանոսի, յղեաց առ նոսա Միհրան հրեշտակս ըստ ակնարկութեան սրբուհւոյն՝ Նունայ, և ետ բերել և պիսկոպոսունս և քահանայս, որք եկին և մկրտեցին զՎրացիս, և հաստատեցին յաշխարհի անդ զամենայն կարգս պաշտամանց,»:

Աթոքիկ Հ. Եւգերեանը յայանի խոստովանումէ ճշմարտութիւնը Վրաց մկրտութեան համար սուրբ Լուսաւորչէն ուղարկած հոգևորականաց ձեռքով, թէպէտ և գրումէ՝ թէ Աոստանդիանոսէն ևս ուղարկուեցան Յոյն հոգևորականք. իսկ Հ. Օրբելին բոլորովին ուրանումէ Հայաստանէն հոգևորականաց զալը, և միանգամայն տալիս է Յունաց, և այս բանը կը վճռէ ժամանակագրութիւնը:

Հայք և Վրացիք ընկալան քրիստոնէութիւնը 301 թ: Սուրբ Լուսաւորչիչը ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս 302 թ. և մեկըրտեց զՏրդատ և բոլոր Հայաստանը, այդ ժամանակ Աոստանդիանոս կռապաշտ էր և տիրումէր միայն Վաղղիային: Նորա աշխարհակալութիւնը սկսաւ 312 թ. երբոր գնումէր Հռոմի տիրապետող Մաքսիմիանոսի վրայ պատերազմ, յանկարծ կէսօրին երևումէ օդումը լուսնդէն խաչ, մակադրութեամբս՝ սորաձով կը յաղկէ, զոր փորել է տալի վահաններու վրայ և նկարել է տալի դրօշակներու վրայ, և յաղթումէ Մաքսիմիանոսին, առնումէ Հռոմը, տիրումէ Իտալիային և Միքիկէին, և շնորհումէ ազատութիւն քրիստոնէական կրօնին, բայց

ինքը չմկրտուեցաւ մինչև մահուան մի քանի օր առաջ: Յետոյ 323 թ. յաղթելով իւր քեռայր Լիկիանէին՝ առաւ Բիւզանդիայն (Վ. Պօլսը) և տիրեց բոլոր Յունաստանին, և եղաւ միահեծան կայսր Հռոմէական տէրութեան:

Եյս ճիշդ ժամանակագրական հաշուով Տրդատ 11 տարի առաջ հաւատաց Վրիստոսին քան զԱոստանդիանոս, և Հայաստանի մջ 22 տարով առաջ էր պայծառացել և թագաւորել քրիստոնէութիւնը քան թէ Յունաստանում, ուրիմն Վրացիք մնացին արդեօք 22 տարի առանց մկրտութեան, մինչև որ Աոստանդիանոս տիրեց Յունաստանին, այսինքն 301 թուից մինչև 323 թիւը, Հարց Եւգերեանի և Օրբելոյ ասելով. — ոչ երբէք. վասն զի Եւգերեանի ասելով. «Յետ այսորիկ իրրե լու եղև Վրաց աշխարհին մկրտութիւնն Տրդատայ և պայծառութիւն քրիստոնէութեան ի Հայս . . . . յղեաց Միհրան հրեշտակս ևն,» ուրիմն Վրացիք 302 թ. մկրտութիւնը և եկեղեցական պաշտամունքները առել են սուրբ Վրիգոր Լուսաւորչէ ուղարկուած եպիսկոպոսներէն և քահանաներէն, և այնուհետև Վրաց Աթոգիկոսները ձեռնադրւումէին Հայոց Աթոգիկոսներէն մինչև Աիւրիոն կամ 580 թիւը, որոյ ժամանակ եղաւ բաժանումը Հայոց և Վրաց Աիւրիոցեաց, և վերջինը Վաղղիկոնի ժողովն ընդունելով՝ միացաւ Յունաց հետ: Չայս խոստովանումէ և Հ. Օրբելին եր. 103, թէ «580 թուին երբ Վրաց Աթոգիկոսը վախճանեցաւ, նոյա խնդրանք Մովսէս Աթոգիկոսը Աիւրիոն անունով յունադաւանը, որ Եւրատայ քորեպիսկոպոս էր, ձեռնա-



դրեց Աթողեկոս և ուղարկեց Վրաստան: Եւ եր. 215, տող 4, կրդէ թէ «մեր Աթողեկոսները ունէին առաջ Վրաց ազգի Աթողեկոսներ ձեռնադրելու արտօնութիւնը իսկզբանէ նորանց կռապաշտութիւնից դառնալուց մինչև նորանց Ախրիոն կաթողիկոսը իբր 200 տարի, : Երբոր վերջումը պիտի խոստովանէր ճշմարտութիւնը, թէ Վրաց ազգի կաթողիկոսները, նորանց կռապաշտութիւնիցն դառնալուց սկսած մինչև Ախրիոնը, ձեռնադրուեցին Հայոց կաթողիկոսներէն, ուրիմն ընչո՞ւ է ուրանում, որ նոցա մկրտողները Հայաստանէն եկած եպիսկոպոսները և քահանայքն են, և եպիսկոպոսութեան աթոռը սուրբ 1, ուսաւորին է հաստատուել և ոչ թէ Յոյնք: Որ այն ժամանակ Աստանդիանոս կռապաշտ էր:

Եր. 77, տող 13. «Բայց սուրբն Մեսրոպ երբ Ա. Պօլսից յետ էր դալիս, թողաւ այն տեղ իւր աշակերտներին, որ լաւ վարժւին Յունաց լեզուով. այն տեղ մնացին նոքա իբր տասը տարի, մինչև Եփեսոսի ժողովի աւարտուիլը. 431 թուին միաբանական թուղթ առան մի քանի եպիսկոպոսներէն որ Հայերը զգուշանան Նիստոսի մոլորութենէն . . . և դարձան Հայաստան,»:

Պատմութիւնն այսպէս է ուսուցանում (Խոր. զիբք Գ. զԼ. Կ. 1), թէ Ենատողեոս զօրավարը արդելեց աշակերտաց բազմութիւնը Մեղիտանէ քաղաքում Եկակ եպիսկոպոսի մօտ. և միայն զՄեսրոպ և զՎարդան է ուղարկում Ա. Պօլս կայսեր մօտ: Իսկ Գլ. Կ՝ առէ, որ սուրբն Մեսրոպ և Սահակ ուղարկում են Ա. Պօլս մի քանի աշակերտներ թարգմանութեան հա-

մար (425 թ). երբ վերադառնում են Յունաց բաժնէն Պարսից բաժինը, բերում են Եփեսոսի ժողովի վճիռը 431 թ. որք այն տեղ մնում են 6 տարի:

(Մնացեալն է յետագայ աւանդելն)

## Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

### Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Ս Գ Ի Բ

Պ. ԲՐԱՍԷԻ ԳԱՂԱԴԱՐԷՆ ԹԱՐԴՄԱՆԱԾ ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾԻՈՒՆԻՈՅ ՏԸՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՄ ԳՐԱԾ ՊԸՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՅ (\*):

Վերջին տարիներս Հայկական մատենադրութիւնը հարստացաւ պատմական շատ նշանաւոր հրատարակութիւններով:

Եյս հրատարակութիւններից քանիք առաջին անգամ հրատարակուեցան, այլք կրկին անգամ, ոմանք բանաւոր քննութիւններ են բովանդակում, իսկ այլք Խաչակրաց արշաւանաց վերաբերեալ մեծահասոր քաղուածոյք են կազմում և մնացեալք Լատիներէն և Գաղղերէն բազմաթիւ թարգմանութիւններ են:

Առաջին դարուց, այն է Վէրուբնա կամ Լարուբնիա պատմագրից սկսեալ մինչև Առաքել պատմագիրը կամ մեր թուականի տասնհեօթներորդ դարը, առհասարակ Հայ պատմագրաց թիւը հասնում է երեսնի չափ և բաժանուում է երեք դասակարգութեան. առաջին դասակարգին պատկանում են հետեւեալ պատմագիրները, Եւսերիոս, Եսողիկ, Սամու-

(\*) Mélanges Asiatiques tirés du Bulletin, de l'Académie Imperiale des sciences de St-Petersbourg. Tome VI. livraison 2 p. 226—233.